

ΠΡΩΤΟΕΛΛΗΝΕΣ

Τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Πρωτοελλήνων

Γ. ΜΑΓΟΥΛΑΣ

Με τίτλο «Οἱ Πρωτοέλληνες» κυκλοφόρησε γαλλιστὶ τὸ 1980 ἀπὸ τὴν Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν ἓνα νέο ἔργο τοῦ καθηγητοῦ κ. Μιχαὴλ Σακελλαρίου (Michel B. Sakellariou, *Les Proto-Grecs. Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν 1980, σσ. 287*), τὸ τρίτο τῆς σειρᾶς «Le peuplement de la Grèce et du bassin égéen aux hautes époques» (Ὁ οἰκισμὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς λεκάνης τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴν πρώιμη ἀρχαιότητα). Στὸ νέο αὐτὸ ἔργο τοῦ ὁμότιμου καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἤδη Ἀκαδημαϊκὸς στὴν ἔδρα τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας ἀσχολεῖται ἐκτενῶς μὲ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Πρωτοελλήνων.

Τὸ δεύτερο ἔργο του, μὲ θέμα τοὺς προελληνικοὺς λαοὺς ἰνδοευρωπαϊκῆς προελεύσεως (Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne), ἔχει ἐκδοθῆ τὸ 1977, ἐνῶ τὸ πρῶτο, ποὺ ἀναφέρεται στοὺς προελληνικοὺς λαοὺς μεσογειακῆς προελεύσεως (Peuples préhelléniques d'origine méditerranéenne), καὶ τὸ τέταρτο, ὅπου ἐρευνᾶται τὸ ζήτημα τῶν ἐλληνικῶν ομάδων καὶ διαλέκτων τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ (Ethnè et dialectes grecs à l'âge du Bronze), θὰ ἐκδοθοῦν ἀργότερα. Ἐὰν δὲν γνωρίζη κανεὶς τὴν Γαλλικὴ ἢ θέλη νὰ κατατοπιστῆ στὶς βασικὰς θέσεις τοῦ σ., μπορεῖ νὰ ἀνατρέξῃ στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους I* (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν 1970, σσ. 356-79), ὅπου ὁ κ. Σακελλαρίου ἔχει ἐκθέσει συνοπτικὰ τὶς ἀπόψεις του γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα.

Ἦδη στὴν προηγούμενη μονογραφία του (1977) ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι πρὶν ἀπὸ τοὺς «Ἑλληνες» εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν χώρα τοὐλάχιστον ἄλλοι τέσσερες ἰνδοευρωπαϊκοὶ λαοί, ἐκτὸς ἐκείνων ποὺ εἶχαν «μεσογειακὴ» προέλευσι. Στὴν παροῦσα ἐργασία ὁ σ. ἐπανερχεται στὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὑπάρχουν σ' αὐτὴν τόσο ἰνδοευρωπαϊκὰ στοιχεῖα διαφόρων προελεύσεων ὅσο καὶ «μεσογειακά». Ὅσον ἀφορᾷ στὰ πρῶτα ἐπισημαίνεται ἀκριβῶς ὅτι «ἐμφανίζουν διαφορὰς ποὺ συνελάνονται τὴν διάδοσί τους μέσω περισσοτέρων ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴν Ἰνδοευρωπαϊκὴν στὴν Ἑλληνική...» (σ. 9). Γι' αὐτὸ δὲν συμφωνεῖ κατ' ἀρχὴν μὲ τὴν συνήθη ἐπέκτασι τῶν ὄρων *Ἑλληνες, ἐλληνικός* πέρα ἀπὸ τὶς πρῶτες μαρτυρίες γιὰ τὴν ὕπαρξι τῆς ἐθνικοπολιτικῆς ομάδας ποὺ δηλώνεται μ' αὐτὰ τὰ ὀνόματα. Ὅταν ὁμως θέλη κανεὶς νὰ ὑπογραμμίσῃ τὶς σχέσεις τῆς ἱστορικῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς κυριώτερης προϊστορικῆς τῆς συνιστώσας, χρειάζεται, κατὰ τὸν σ., νὰ δώσῃ στὴν δεύτερη τὴν ὀνομασίαν Πρωτοελληνική, ἢ ὁποῖα θυμίζει τὴν Ἑλληνική. Ἔτσι Πρωτοέλληνες θὰ ὀνομαστοῦν οἱ ομάδες ποὺ μιλοῦσαν τὴν πρώτη αὐτὴ μορφὴ Ἑλληνικῆς.

Θὰ συζητήσουμε στὴν συνέχεια τὶς ἀπόψεις του σχετικὰ, κυρίως, μὲ τὸ ἐξεταζόμενον ἀπ' αὐτὸν γλωσσικὸ ὕλικό, ὅπως καὶ ὀρισμένα ἄλλα ἐνδιαφέροντα θέματα, σὲ

συνδυασμό με την παρουσίασι τών περιεχομένων του βιβλίου. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ πρόλογο (σσ. 9-11), πίνακα περιεχομένων (σσ. 12-17), συντομογραφίες (σσ. 19-21), εἰσαγωγή (σσ. 23-58), μελέτη τῶν Πρωτοελλήνων (σσ. 59-247), γενικά συμπεράσματα (σσ. 249-62), πίνακες (σσ. 265-87). Ὑπάρχουν ἀκόμη ἐπὶ χάρτες, ἀλλὰ ὄχι συγκεντρωτικὴ βιβλιογραφία.

Ἀναλυτικότερα, ἡ εἰσαγωγή περιλαμβάνει δύο μεγάλα κεφάλαια, τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα — τιτλοφορούμενο *Νεώτερες θέσεις σχετικὰ με τοὺς Πρωτοέλληνες* — ὑποδιαιρεῖται σὲ ἄλλα μικρότερα καὶ σὲ παραγράφους. Γίνεται σ' αὐτὸ λόγος γιὰ τὸν τόπο προελεύσεως τῶν Πρωτοελλήνων, γιὰ τοὺς Πρωτοέλληνες τὴν ἐποχὴ πού ἀμέσως προηγεῖται τῆς μεταναστεύσεώς τους στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀφίξεως τῶν πρώτων ἀπ' αὐτοὺς. Τὸ κεφάλαιο κλείνει με ἀπολογισμό τῆς μέχρι τῶρα ἐργασίας καὶ γενικὲς παρατηρήσεις. Οἱ μελέτες πού ἔχουν γίνει, ὑπογραμμίζει ὁ σ., ἔχουν γενικά ἀπαντήσει σὲ κάθε πρόβλημα χωριστά, οἱ δὲ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ γλωσσολόγοι ἔχουν κατὰ κανόνα ἐργαστῆ ἀνεξάρτητα οἱ μὲν ἀπὸ τοὺς δέ.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς (*Μεθοδολογικὰ προβλήματα, ὑπεράσπισι τῆς διεπιστημονικότητος*) ἐξετάζεται ἀκριβῶς ἡ δυνατότητα ἢ μᾶλλον ἡ ἀνάγκη μελέτης προβλημάτων ὅπως αὐτὸ τῆς καταγωγῆς τῶν Πρωτοελλήνων με τὴν στενὴ συνεργασία γλωσσολόγων καὶ ἀρχαιολόγων. Ὑπὸ ὀρισμένες μάλιστα προϋποθέσεις ἢ ἀμοιβαία συμπλήρωσι τῶν πληροφοριῶν τίς ὁποῖες παρέχουν διάφορες ἐπιστῆμες μπορεῖ κατὰ τὸν σ. νὰ γίνῃ ἀπὸ ἓνα πρόσωπο, ὅπως στὴν προκειμένη περίπτωση.

Τὸ κύριο μέρος τοῦ βιβλίου (*Μελέτη γιὰ τοὺς Πρωτοέλληνες*) περιλαμβάνει τρία μεγάλα κεφάλαια. Τὸ πρῶτο (*Ἡ γλωσσικὴ τεκμηρίωσι*, σσ. 61-68) ὑποδιαιρεῖται σὲ εἴκοσι δύο παραγράφους, ὅπου ἐξετάζονται — με δάσι κυρίως τὸ βιβλίον τοῦ W.

Porzig, *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets* — οἱ σχέσεις τῆς Ἑλληνικῆς με τίς ἄλλες ἰνδοευρ. γλώσσες (Ἑλληνικὴ καὶ Ἰλλυρικὴ, Ἑλληνικὴ καὶ Θρακικὴ, Ἑλληνικὴ καὶ Ἰταλικὴ κ.ο.κ.). Τὸ κεφάλαιο τελειώνει με τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα ὀδηγεῖ ἢ ἐξετάσι τῶν σχέσεων αὐτῶν (τὸ κυριώτερον εἶναι ὅτι ἡ Πρωτοελληνικὴ εἶχε πολὺ στενοὺς δεσμοὺς με τὴν Πρωτοαρία, δηλ. τὴν Κοινὴ Ἰνδοϊρανικὴ). Τὸ δεύτερον κεφάλαιο (*Ἡ ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωσι*, σσ. 71-172) εἶναι τὸ ἐκτενέστερον καὶ ὑποδιαιρεῖται σὲ ὑποκεφάλαια καὶ παραγράφους (ἐλλαδικὲς τοποθεσίαι πού ἐμφανίζονται ἐνδείξεις μεταναστεύσεως κατὰ τὴν ὑποτιθέμενη ἐποχὴ τῆς ἀφίξεως τῶν Πρωτοελλήνων, ἀρχαιολογικοὶ νεωτερισμοὶ πού δηλώνουν τὴν ἄφιξι μεταναστῶν μέχρι τὴν νότια Ἑλλάδα κατὰ τὴν Πρώιμη Χαλκοκρατία / Πρωτοελλαδικὴ καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς Μέσης Χαλκοκρατίας / Μεσοελλαδικῆς κ.λπ.). Τὸ κεφάλαιο κλείνει με ἐκτενὴ συμπεράσματα (σσ. 159-72) ὅσον ἀφορᾷ στὸ ποιοὶ ἦταν οἱ μετανάστες καὶ στὴν διαδικασίαν τῶν μεταναστευτικῶν κινήσεων τῶν Πρωτοελλήνων καὶ τῶν βαλκανικῶν — ἴσως ἰνδοευρ. καταγωγῆς — στοιχείων με τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀναμειχθῆ κατὰ τὴν κάθοδόν τους στὴν Ἑλλάδα. Στὸ τρίτον κεφάλαιο (*Πρωτοέλληνες καὶ Δαναοί*, σσ. 173-247), πού περιλαμβάνει καὶ αὐτὸ ὑποκεφάλαια καὶ παραγράφους (ἡ ταυτότητα τῶν Δαναῶν, ὁ ἐντοπισμὸς τῶν Δαναῶν, ἡ χρονολόγησι τῶν Δαναῶν κ.λπ.), ὑποστηρίζεται κυρίως ἡ θέσι ὅτι οἱ Πρωτοέλληνες πρέπει νὰ ταυτιστοῦν με τοὺς Δαναοὺς.

Τὸ βιβλίον κλείνει με γενικά συμπεράσματα, ὅπου συνεξετάζονται σὲ τρεῖς στήλες τὸ γλωσσικὸ ὕλικόν, τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικόν καὶ τὸ ὕλικόν πού ἀφορᾷ στοὺς Δαναοὺς. Τέλος, ὑπάρχουν τρεῖς πίνακες: ἀναλυτικὸς, πηγῶν καὶ νεωτέρων συγγραφέων.

Καιρὸς ὅμως νὰ παρουσιαστοῦν κάπως ἀναλυτικὰ οἱ κυριώτερες θέσεις τοῦ κ. Σακελλαρίου, ἐφόσον δὲν βλέπουν συχνὰ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος παρόμοιες ἐργα-

οίες γραμμένες από Έλληνες επιστήμονες. Ἡ συζήτηση πάντως καὶ ἡ ἀξιολόγησι θὰ περιοριστοῦν στὸ γλωσσικὸ ὕλικό, ἄλλοι δὲ ἀρμοδιώτεροι ἄς κρίνουν τὰ λοιπὰ σημεῖα.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸν τόπο προελεύσεως τῶν Πρωτοελλήνων ὁ σ., ἀφοῦ ἐξετάσῃ τρεῖς νεώτερες ἀπόψεις, πού τὴν τοποθετοῦν ἀντίστοιχα στὶς εὐρασιατικὲς στέπες, στὴν Ἠπειρο-Μακεδονία ἢ στὴν ἴδια τὴν κυρίως Ἑλλάδα, υἱοθετεῖ γενικῶς τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς πρώτης ἀπ' αὐτές (Marija Gimbutas — ἔχει εἰσηγηθῆ τὴν θεωρία ὅτι ἡ κοιτίδα τῶν Ἰνδοευρωπαϊῶν ἦταν στὴν Οὐκρανία, N.G.L. Hammond, F. Sachermeyr). Θεωρεῖ ὅτι στηρίζονται σὲ ἀσφαλῆ δεδομένα, ὅπως ἡ ἐμφάνισι στὴν Ἑλλάδα χαρακτηριστικῶν τοῦ «Πολιτισμοῦ Κουρκάν¹», πού ἀναπτύχθηκε στὶς εὐρασιατικὲς στέπες, κ.ἄ.). Τὰ ἐπιχειρήματα τῆς δευτέρας ἀπόψεως (ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν VI. Georgiev) δὲν τὰ κρίνει πειστικά. Ἐπίσης δὲν ἀποδέχεται τὴν θεωρία τοῦ C. Renfrew ὅτι οἱ Ἰνδοευρ. γλῶσσες προέρχονται ἀπὸ τὴν «Μεσογειακή», πού θὰ διαδόθηκε ἀπὸ τὴν Ἀνατολία στὶς βαλκανικὲς χώρες καὶ σ' ἄλλες περιοχὲς τῆς Εὐρώπης στὴν ἀρχὴ τῆς Νεολιθικῆς. Ἡ Ἑλληνικὴ θὰ σχηματίσθηκε ἐντὸς Ἑλλάδος μετὰ τὴν χρονολογία αὐτή. Ὁ κ. Σακελλαρίου παραθέτει πειστικά, νομίζω, ἐπιχειρήματα κατὰ τῆς ἀποδοχῆς αὐτῆς τῆς ἀπόψεως (δὲν εἶναι π.χ. ἀλήθεια ὅτι λείπουν, μετὰ τὴν ἀρχὴ τῆς Νεολιθικῆς, ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα πού νὰ συνδέωνται μὲ τὴν κάθοδο τῶν Πρωτοελλήνων).

Σχετικὰ μὲ τὴν τελευταία περιοχὴ διαβιώσεως τῶν Ἑλλήνων πρὸ τῆς μεταναστεύσεώς τους στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο ὁ σ. ἀναφέρει τρεῖς γνώμες. Ὁ J. Mellaart

ὑποστήριξε ἀρχικὰ ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἦταν ἡ βορειοδυτικὴ Μ. Ἀσία, ἀργότερα ὅμως ἐγκατέλειψε αὐτὴ τὴν ἄποψι. Ὁ Hammond δέχτηκε ὡς τέτοια περιοχὴ τὴν Μακεδονία καὶ τὴν Ἀλβανία, πρᾶγμα πού υἱοθετεῖ καὶ ὁ σ., χωρὶς ὅμως νὰ συμφωνῆ μὲ ὀρισμένα ἐπιχειρήματα τοῦ Hammond, ὅπως λ.χ. ὅτι οἱ ἑλληνικὲς διάλεκτοι διαμορφώθηκαν στὴν περιοχὴ αὐτή. Ὁ E. Grumach ὑπέθεσε ὅτι οἱ Ἑλληνες ἔζησαν ἐπὶ ἓνα διάστημα στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, δυτικὰ τοῦ Δούναβη, καὶ ἔφτασαν στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ Β, δηλ. μετὰ τὸν 130 αἰ.², ἀλλὰ ὁ Κ. Σακελλαρίου ὀρθῶς τὸ ἀπορρίπτει (ὁ Grumach, ὡς γνωστόν, διαστάζει νὰ δεχτῆ ὡς Ἑλληνικὴ τὴν γλῶσσα τῆς Γραμμικῆς Β).

Τὸ ζήτημα, ἐξ ἄλλου, τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία οἱ Πρωτοέλληνες ἔφτασαν στὴν Ἑλλάδα ἔχει ἀπασχολήσει ἰδιαίτερα τοὺς εἰδικούς. Γίνεται δεκτὸ γενικὰ ὅτι ἡ ἀφιξί τους πρέπει νὰ τοποθετηθῆ πρὶν ἀπὸ τὴν Μεσοελλαδική, δηλ. πρὶν ἀπὸ τὸ 2000 π.Χ., πρᾶγμα πού δέχεται καὶ ὁ σ. Ὁ A. W. Persson ὅμως τὴν τοποθέτησε μετὰ τὴν Μεσοελλαδικὴ II καὶ Μεσοελλαδικὴ III, ἄλλοι μετὰ τὴν Μεσοελλαδικὴ καὶ Ὑστεροελλαδικὴ, ἐνῶ ὀρισμένοι τρίτοι μετὰ τὴν Ὑστεροελλαδικὴ III Β. Ὁ σ. μὲ διάφορα ἐπιχειρήματα ἀναιρεῖ καὶ τὶς τρεῖς ἀπόψεις (μοῦ φαίνεται πάντως ὅτι δὲν ἐκθέτει μὲ μεγάλη σαφήνεια τὴν γνώμη τοῦ Persson, σ. 32). Ὁ χῶρος ἐπιτρέπει νὰ ἀναφέρω μόνο ὅτι δὲν ἀσπάζεται τὴν θεωρία τοῦ L. R. Palmer, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία εἶχαν ἐγκατασταθῆ Λούβιοι στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν Μεσοελλαδική³, οὔτε αὐτὴν τοῦ J. G. P. Best καὶ διαφόρων Βουλγάρων ἐπιστημόνων ὅτι εἶχαν ἐγκατασταθῆ Θράκες κατὰ τὴν ἴδια περίοδο,

1. Ἡ ρωσικὴ αὐτὴ λ. σημαίνει «τίμβος» καὶ εἶναι δάνειο ἀπὸ τὴν Τουρκικὴ.

2. Ἀσφαλῶς δημιουργεῖ προβλήματα στὸν μὴ εἰδικὸ ἢ ἑλλειψι ἐπεξηγήσεων τῶν συντομογραφῶν — καὶ μάλιστα γαλλικῶν — μὲ τὶς ὁποῖες

δηλώνονται οἱ ἀρχαιολογικὲς περίοδοι. Λεῖπει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ ἡ ἀναφορὰ στοὺς αἰῶνες πού καλύπτει κάθε περίοδος.

3. Βλ. τὴν θεωρία τοῦ Palmer καὶ στὸ βιβλίο του *The Greek Language*, πού ἐκδόθηκε τὸ 1980 καὶ γι' αὐτὸ δὲν τὸ ἀναφέρει ὁ κ. Σακελλαρίου.

ούτε άλλες θεωρίες που συνδέουν τὸν μυκηναϊκὸ πολιτισμὸ με τοὺς Κῆρες, τοὺς Φοίνικες, τοὺς Τυρρηνοὺς, τοὺς Πελασγούς κ.λπ.

Εἶδαμε ὅτι στὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς συζητεῖται ἡ ἀνάγκη διεπιστημονικῆς μελέτης τοῦ προβλήματος τῶν Πρωτοελλήνων. Ὁ σ. ὑποστηρίζει, μεταξύ ἄλλων, ὅτι ὁ ἀρχαιολόγος ἢ ὁ γλωσσολόγος εἶναι ἐλεύθερος, ἂν τὸ ἐπιθυμῆ, νὰ περιοριστῆ στὰ δεδομένα τῆς ἐπιστήμης του. Ὅταν ὅμως ἀπ' αὐτὰ συναγῆ ἱστορικά συμπεράσματα, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη τὴν ἀξίωσι νὰ γίνουν δεκτά, προτοῦ παραβληθῶν μετὰ τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα καταλήγουν ἄλλες ἐπιστήμες (σ. 56). Δὲν πρέπει ἐπίσης, παρατηρεῖ ὀρθά, νὰ ἀποδίδεται στὴν διεπιστημονικὴ μέθοδο ἡ ταῦτισι ἐνὸς πολιτισμοῦ μετὰ ὀρισμένη γλῶσσα ἢ ὀρισμένο λαό. Ἐνας πολιτισμὸς εἶναι δυνατὸν νὰ συμπίπτῃ μετὰ τμήμα μιᾶς γλωσσικῆς ἢ ἐθνικῆς ὁμάδας ἢ, ἀντίθετα, νὰ τὸν μοιράζονται περισσότερες ὁμάδες. Αὐτὸ ἐνδέχεται ἀκριβῶς νὰ συμβῆ σὲ ὄσους σπεύδουν νὰ καταλήξουν σὲ συμπεράσματα, χωρὶς νὰ ἀκολουθοῦν τὴν διεπιστημονικὴ μέθοδο (σ. 58). Θὰ συμφωνήσῃ ἀσφαλῶς κανεὶς μετὰ τὴν βασικὴ αὐτὴ θέσι, δηλ. ὅτι χρειάζεται ἡ διασταύρωσι τῶν πληροφοριῶν καὶ ἡ στενὴ συνεργασία τῶν ἐπιστημόνων, ὥστε τὰ συμπεράσματα νὰ εἶναι ἀσφαλέστερα (πβ. τὴν μεγάλη ἀνάπτυξι στὶς ἡμέρες μας κλάδων ὅπως ἡ ψυχολογία, ἡ κοινωνιολογία, ἡ κ.λπ.).

Ὅσον ἀφορᾷ τώρα στὴν σχέσι συγγενείας τῆς Ἑλληνικῆς μετὰ τὶς ἄλλες Ἰνδοευρωπαϊκῆς γλώσσες ἐλέχθη προηγουμένως ὅτι ὁ κ. Σακελλαρίου — στηριζόμενος, μεταξύ ἄλλων, στὴν μελέτη τοῦ Porzig —

ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ εἶχε στενότερους δεσμοὺς μετὰ τὴν Ἀρία. Οἱ δύο γλώσσες ἔχουν 16 κοινὰ χαρακτηριστικὰ (ισόγλωσσες), ἀπὸ τὰ ὁποῖα 8 εἶναι βέβαιοι νεωτερισμοί⁴. Ἡ Ἑλληνικὴ ἔχει ἐπίσης 10 κοινὲς ἰσόγλωσσες μετὰ τὴν Ἀρμενικὴ, 3 ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι νεωτερισμοί. Τρίτη κατὰ σειρὰ ἔρχεται ἡ σχέσι Ἑλληνικῆς καὶ Ἰταλικῆς (5 ἰσόγλωσσες ἀπὸ κοινού, 4 ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι νεωτερισμοί), ἐνῶ ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ, ἡ Ἀρία καὶ ἡ Ἀρμενικὴ μοιράζονται 6 ἰσόγλωσσες (οἱ τρεῖς ἀπ' αὐτῆς εἶναι νεωτερισμοί). Ὁ σ. ἀσπάζεται, μεταξύ ἄλλων, τὴν γνώμη τῶν T. Burrow καὶ R. A. Grosland ὅτι ἡ Πρωτοελληνικὴ καὶ ἡ Πρωτοαρία ἀνήκαν σὲ ὁμάδα νεωτεριστικῶν διαλέκτων, πού θὰ κατεῖχαν κεντρικὴ θέσι μέσα στὴν συνέχεια (continuum) τῶν Ἰνδοευρ. γλωσσῶν καὶ τὰ ἄτομα πού τὶς μιλοῦσαν θὰ ἀπομακρύνθηκαν μετὰ τὴν μετανάστευσι τῶν περιφερειακῶν ὁμάδων. Ἡ γειτνίασι τῆς Πρωτοελληνικῆς καὶ τῆς Πρωτοαρίας πρέπει νὰ τοποθετηθῆ βόρεια τοῦ Εὐξείνου Πόντου, στὶς εὐρασιατικῆς στέπες. Τέλος, ἡ ἐμφάνισι τῆς Πρωτοελληνικῆς στὴν Ἑλλάδα τοποθετεῖται μετὰ ἀπ' αὐτὴν τῆς Ἀνατολικῆς^{4α} (Χεττιτικῆς, Λουβικῆς κ.ἄ.) στὴν Μ. Ἀσία ἀλλὰ εἶναι παλαιότερη ἀπ' αὐτὴν τῆς Θρακικῆς στὰ ἀνατολικά Βαλκάνια. Περισσότερα γιὰ τὴν συγγένεια Ἑλληνικῆς καὶ Ἀρίας θὰ λεχθῶν πιὸ κάτω, ὅταν θὰ ἐξεταστῆ τὸ πρόβλημα τῶν Δαναῶν.

Οἱ κυριώτερες θέσεις τοῦ σ., πού ἀναφέρονται στὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, εἶναι οἱ ἑξῆς. Οἱ Πρωτοέλληνες ἔφτασαν στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο πρὸς τὸ τέλος τῆς Πρώτης Χαλκοκρατίας / Πρωτοελλαδικῆς καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς Μέσης Χαλκ. /

4. Καλὸ θὰ ἦταν νὰ ἐπεξηγοῦσε ὁ σ., γιὰ τοὺς ὄχι τόσο μεμνημένους στὴν Ἰνδοευρ. γλωσσολογία, ὅτι ἰδιαίτερο ὄρολο γιὰ τὸν καθορισμὸ βαθμοῦ συγγενείας μεταξύ διαφόρων γλωσσῶν παίζουν οἱ κοινὸι νεωτερισμοί, πού προϋποθέτουν μακρὰ συμβίωσι (θὰ ἐπανεέλθουμε ὅμως στὸ θέμα αὐτὸ πιὸ κάτω). Ἐπ' εὐκαιρία ἀναφέ-

ρω δύο ἀκόμη νεωτερισμοὺς τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Ἀρχαίας Ἰνδικῆς: τὴν ἀντιπροσώπευσι τῶν Ἰνδοευρ. β, βι μετὰ α/α καὶ τὴν ἀποδάσυνσι τοῦ πρώτου ἀπὸ δύο ἀλλεπάλληλα δασέα.

4α. Χρησιμοποιοῦ τὴν ἀδόκιμη αὐτὴ λέξι, γιὰ νὰ ἀποδώσω τὸ γαλλ. anatolien «γλῶσσα ἢ γλώσσες τῆς Ἀνατολίας, τῆς Μ. Ἀσίας».

Μεσοελλαδ., διότι ο καθοριζόμενος χρόνος άφιξείως τους έμπιπτει στα όρια τής έποχής που έμφανίζονται στην Έλλάδα νεωτερισμοί προερχόμενοι έν μέρει από την περιοχή του «Πολιτισμού Κουργκάν» και έν μέρει από τὰ βόρεια Βαλκάνια. Έπειδή ή κοιτίδα τών Πρωτοελλήνων και ή κοιτίδα του «Πολιτισμού Κουργκάν» έπικαλύπτονται, ή άφιξη δέ τών Πρωτοελλήνων συμπίπτει με την εισαγωγή στοιχείων του πολιτισμού αυτού σε όλα τὰ μέρη τής ελληνικής χερσονήσου που έχουν έξερευνήσει οί άρχαιολόγοι, πρέπει να ταυτίσουμε τους Πρωτοέλληνες με τους εισαγωγείς του πολιτισμού αυτού στο τέλος τής Πρώιμης Χαλκ. / Πρωτοελλαδ. (σ. 159).

Όρισμένες ένδειξεις συνελάγονται ότι οί Πρωτοέλληνες άπομακρύνθηκαν από τον τόπο καταγωγής τους περι τὰ μέσα τής Πρώιμης Χαλκ. / Πρωτοελλαδ. II και προσήγγισαν στον ελληνικό χώρο λίγο πριν από την άρχή τής Πρώιμης Χαλκ. / Πρωτοελλαδ. III, δηλ. πριν από τὸ 2100. Ο χωρισμός τής Πρωτοελληνικής και τής Πρωτοαρίας συμβαίνει πρὸς τὸ τέλος τής διασπάσεως τής Ίνδοευρωπαϊκής. Άκριβῶς δὲ κατά την τέταρτη φάση τής «κεραμεικής με έμπιεστη σχοινοειδή κόσμησι» (céramique à décor cordé) τοποθετούνται οί τελευταίες και πολυαριθμότερες μεταναστευτικές κινήσεις από την περιοχή του «Πολιτισμού Κουργκάν» πρὸς την Άσία και την Εὐρώπη, συμπεριλαμβανομένων τών Βαλκανίων. Έπομένως, τὰ χαρακτηριστικά του πολιτισμού αυτού, που μαρτυρούνται στην Έλλάδα πριν από την Πρώιμη Χαλκ. / Πρωτοελλαδ. III, «δὲν εἰσήχθησαν από τους Πρωτοέλληνες αλλά από άλλες ίνδοευρ. ομάδες» (σ. 160, ή ύπογράμμισι δική μου).

Όσον άφορὰ στους νεωτερισμούς βαλκανικής προελεύσεως ο σ. πιστεύει ότι εἰσήχθησαν στην Έλλάδα από φορείς τόσο του «Πολιτισμού Κουργκάν» όσο και ένός βαλκανικού πολιτισμού. Έπειδή τὰ στοιχεία του «Πολιτισμού Κουργκάν» έμφανίζονται άργότερα στην Έλλάδα άπ'

ό,τι σε άλλες περιοχές τής Βαλκανικής, βορείως δὲ τής Έλλάδος συμπίπτουν χρονικά και τοπικά με βαλκανικά στοιχεία που συναντούμε μαζί μ' αυτά στην Έλλάδα, ο σ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ή συγχώνευσι στοιχείων τών δύο πολιτισμών θά πραγματοποιήθηκε σε περιοχή μεταξύ Οὐκρανίας και ελληνικής χερσονήσου. Άγνοούμε πάντως αν τὰ βαλκανικά στοιχεία ήταν Ίνδοευρωπαϊοί. Η νέα ένότητα, που ίσως σχηματίστηκε στην Ρουμανία, ονομάζεται από τον σ. «Πρωτοέλληνες Β» (Proto-Grecs bis, σ. 163). Ένα πρώτο κύμα έκανε την εμφάνισή του μεταξύ Πρώιμης Χαλκ. / Πρωτοελλαδ. II και Πρώιμης Χαλκ. / Πρωτοελλαδ. III σε διάφορα σημεία τής ελληνικής χερσονήσου, κυρίως δὲ στα παράλια του Αιγαίου (θά έφτασαν μέχρι την Τρωάδα), ενώ ο κυριώτερος όγκος κατέλαβε την Μακεδονία, την Ήπειρο και την Ίσθμιαίωτιδα στο τέλος τής Πρώιμης Χαλκ. / Πρωτοελλαδ. III και στην άρχή τής Μέσης Χαλκ. / Μεσοελλαδικής.

Στο τρίτο κεφάλαιο του κύριου μέρους του βιβλίου εξετάζεται διεξοδικά τὸ πρόβλημα τών Δαναών. Σύμφωνα με διάφορες άπόψεις οί Δαναοί ήταν φανταστικός λαός ή κάποια πνεύματα τών νεφών ή μη ελληνικός λαός. Περιορίζομαι να εξετάσω την τελευταία άποψη, καθώς φαίνεται περισσότερο άληθοφανής (όσοι την ύποστηρίζουν δὲν συμφωνοῦν πάντως ως πρὸς τον χαρακτήρα του λαού αυτού). Υποστηρίχτηκε ότι οί Δαναοί ήταν οί Danuna για τους οποίους μιλάνε μερικά άνατολικά και αἰγυπτιακά κείμενα, θά μετανάστευσαν δὲ στην Έλλάδα στις άρχές του 15ου αἰ. Ο κ. Σακελλαρίου θεωρεῖ, μεταξύ άλλων, ότι ή συσχέτισι τών Danuna και τών Δαναών δὲν συνεπάγεται ύποχρεωτικά ότι οί Δαναοί ήρθαν από την Άνατολή. Μπορεῖ οί Danuna να προήλθαν από τους Δαναούς που εἶχαν εγκατασταθῆ στην Έλλάδα ή μπορεῖ και οί μὲν και οί δὲ να εἶναι ανεξάρτητοι κλάδοι ένός λαού που ύπολείπεται να ανακαλυφθῆ.

Ο P. Kretschmer κυρίως υποστήριξε ότι οι Δαναοί ήταν Σκυθες που έφτασαν στην Συρία και την Ελλάδα τον 15ο αιώνα, αλλά η άποψη αυτή δεν έγινε ευρύτερα δεκτή. Ο σ. πάντως δέχεται όρισμένα από τα επιχειρήματα του Kretschmer· λ.χ. ή ύπαρξη ενός λαού Dānu, Dānanō-, που ζούσε κοντά στους Ιρανοί, είναι ιστορικό γεγονός. Το θετικό σημείο, εξ άλλου, της απόψεως ότι οι Δαναοί ήταν κλάδος των Πρωτοκελτών έγκαιρα, κατά τον σ., στο ότι συνδέει τους Δαναούς, τον Δαναό και τις Δαναίδες με το ύψος στοιχείο. Άλλοι υπέθεσαν ότι οι Δαναοί ήταν Υκσώς που μετανάστευσαν στην Ελλάδα μετά την εκδίωξη τους από την Αίγυπτο (πβ. μυθολογία για τον Δαναό). Υποστηρίχθηκε ακόμη ότι οι Danuna ήταν Σημίτες, ένα μέρος των οποίων παρέμεινε στην Αίγυπτο, απ' όπου όρισμένα στοιχεία μετανάστευσαν στην Ελλάδα τον 16ο αιώνα π.χ. Ο σ. εκθέτει τους λόγους για τους οποίους δεν πρέπει να γίνουν δεκτές αυτές οι απόψεις.

Στη συνέχεια εξετάζονται οι γνώμες των αρχαίων σχετικά με τους Δαναούς (όμηρική ποίηση, μεθωμική γραμματεία), κυρίως δε διάφορες ενδείξεις για τον χαρακτήρα των Δαναών. Υιοθετείται ή σύνδεσι με τον Ινδοίρα. dānu «ύγρασία, νερό, ποταμός κ.ά.», τα θεδικά θεώνυμα Dānu, Dānanā, το έθνικό άθεστ. Dānu (πληθ. Dānanō), που δήλωνε ένα λαό γειτονικό των Περσών κ.ά., ενώ άπορρίπτει άλλες έτυμολογίες (άπο το θεώνυμο Δάν, άπο το έπιθετο δάνος «φλογισμένος, ξηρός», άπο το σημιτ. dān «κριτής»). Οι Δαναοί και οι άνατολικοί συγγενείς τους θα προήλθαν απ' ευθείας άπο την ίδια έθνική ομάδα, ενώ ένας κλάδος της που παρέμεινε στην ίδια περιοχή θα ήταν ο λαός ο έχθρος των Ιρανών (άθεστ. Dānu, πληθ. Dānanō). Έξ άλλου, σχετικά με την έποχή εμφάνισης των Δαναών, το όνομά τους δεν είναι άπαραιτήτως νεώτερο άπο τα Άχαιοί και Άργείοί, έπειδή χρησιμοποιείται σπανίως στον Όμηρο· φαίνεται ότι έχασε έδαφος ύπο την πίεσι των δύο

άλλων.

Ός προς την έτυμολογία του ονόματος Δαναοί που προτείνει ο κ. Σακελλαρίου έχω να παρατηρήσω το έξης. Το ά' επιχείρημα ότι «τά μακρά φωνήεντα στην Άρία [dānu κ.ά.] είναι λιγώτερο μακρά απ' ότι στην Έλληνική [Δάναος]» (σ. 190) θα ήταν, πιστεύω, καλύτερα διατυπωμένο αν ο σ. είχε ύπ' όψι του ό,τι γράφει ο W. S. Allen στο δίβλίο του Vox Graeca (Cambridge 1968, σ. 60) σχετικά με το άρχ. α. Το ā των Ινδοίρα. γλωσσών είναι πολύ άνοικτό, ενώ το ā είναι πολύ κλειστότερο. Έτσι «το έλληνικό θραχύν α μπορεί να μεταγραφη με το μακρό Ινδικό ā (όπως στον σασκριτικό άστρονομικό όρο āroklīma-)» (οί ύπογραμμίσεις δικές του).

Ο σ. εξετάζει έπίσης διάφορους μύθους για τον Δαναό, τις Δαναίδες και την Δανάη. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Δαναός ήταν θεός των ύδάτων και οι Δαναίδες νύμφες των ύδάτων ή αντιπροσώπευαν θίασο γυναικών που εκτελούσαν μαγικές άγροτικές τελετές (άνθρωποθυσίες: πβ. άποκεφαλισμό των Αίγυπτιαδών), με σκοπό την άνύψωσι της στάθμης του νερού ή γενικά την καταπολέμησι λειψυδρίας. Η Δανάη συνάπτεται και αυτή με την λ. dānu, ενώ ή χρυσή θροχή για την όποία γίνεται λόγος στον σχετικό μύθο ίσως συμβόλιζε τον πλούτο που γεννά ή θροχή (σ. 205).

Η εξέτασι επεκτείνεται στα μυθικά πρόσωπα του Άκρισίου, του Προίτου, του Περσέως, της Ιούς, του Άπιος, του Μόψου και στα έπώνυμα Άπήμιος και Άπέσας, που άποδίδονται στον Δία. Τα όνόματα αυτά συνάπτονται άπο τον σ. με τους Δαναούς (ή σύνδεσι του Βήλου, δηλ. του σημιτ. θεού Ba'al, με τον Δαναό είναι κατ' αυτόν δευτερογενής) και είναι τα μόνα στοιχεία που έχουμε μέχρι στιγμής για την γλώσσα τους. Έμφανίζουν όρισμένα χαρακτηριστικά τα όποια ο σ. πιστεύει ότι δεν έπιτρέπουν την ταύτισι της «Δαναϊκής» (danaen) με την Ινδοίρανική, την Γερμανική, την Θρακική κ.λπ., αλλά οδηγούν στην εξέισωσι «Δαναϊκή» =

Ἑλληνική (σ. 253). Ἐναφάρο μερικὰ ἀπ' αὐτὰ: ρίζες dān-/dōn- καὶ āp- σὲ παράγωγα καὶ σύνθετα, διατήρησι τοῦ Ἰνδοευρ. k στὸ Ἄκριος καὶ τοῦ Ἰνδοευρ. k* στὸ *Mok*sos. Ὅρισμένα ἐμφανίζονται καὶ στὴν Ἑλληνική (λ.χ. ἡ ρίζα āp-), ἀλλὰ ὡς ἀρχαῖοι τῆς κοινῆς ΙΕ δὲν ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ ἀποδείξουν τὴν ταυτότητα Ἑλληνικῆς καὶ «Δαναϊκῆς», χωρὶς ὅμως νὰ ἀντιβαίνουν στὴν ὁμηρ. χρῆσι τοῦ ὀνόματος τῶν Δαναῶν. Ἡ ρίζα āp- τοποθετεῖ τὴν «Δαναϊκὴ» στὸ πλευρὸ τῆς Γερμανικῆς, τῆς Δακικῆς, τῆς Θρακικῆς, τῆς Ἰλλυρικῆς καὶ τῆς Ἀρίας, ἐνῶ ἡ ρίζα dan- πλησιέστερα στὴν Ἀρία, ὅπου ὅμως συριστικοποιήθηκαν τὰ k καὶ k* (περισσότερα γιὰ τὶς μεταβολὲς αὐτὲς βλ. πιὸ κάτω, σ.), ἐνῶ στὴν Γερμ. καὶ τὴν Θρακ. παρατηρεῖται ἡ λεγόμενη μετακίνησι τῶν κλειστῶν συμφώνων, λ.χ. d>t). Ἡ «Δαναϊκὴ» ἐπίσης δὲν ταυτίζεται οὔτε μὲ τὴν Λουβικὴ (ἱερογλυφικὴ Χεττιτικὴ) οὔτε μὲ τὴν Πελασγικὴ. Ἡ δευτέρα ἐμφανίζεται χεῖλωσι τοῦ k* (ἀν. ὑποσηρίζεται στὴν σ. 224, ἡ γλώσσα τῶν Δαναῶν ἦταν ἀρχαῖος κλάδος τῆς Λουβικῆς, τὸ k* δὲν θὰ διετηρεῖτο στὴν δίγλωσση ἐπιγραφὴ τοῦ Karatere⁵, ὅπου χρησιμοποιήθηκε ἡ Λουβικὴ). Ἡ τρίτη συριστικοποίησε τὰ k καὶ k* (τὸ Ἄκριος < Ἄκρίτιος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι Ἄσφ-) καὶ μετέβαλε τὰ κλειστὰ σύμφωνα, π.χ. Τάναος < dan- (ἀλλὰ παρόμοιοι τύποι ἴσως ὀφείλονται καὶ σὲ ἐπίδρασι ἄλλης γλώσσας, βλ. σ. 223, σημ. 3). Ἐφόσον λοιπὸν ἡ ἀρχαῖκὴ «Δαναϊκὴ» ἐμφανίζεται στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν νεωτεριστικὴ Πελασγικὴ, δὲν εὐσταθεῖ ἡ ταῦτισι, συμπεραίνει ὁ κ. Σακελλαρίου (σ. 224). Ὁ πρῶτος συλλογισμὸς πάντως δὲν εἶναι σωστὰ διατυπωμένος, ἐνῶ ὁ δεύτερος δὲν φαίνεται τόσο πειστικός. Ἐὰν ἡ «Δαναϊκὴ» ἦταν ἀρχαῖος κλάδος τῆς Λουβικῆς, στὴν ἐπιγραφὴ θὰ διετηρεῖτο τὸ k*, πράγ-

μα πού δὲν συμβαίνει (ὁ ἴδιος μιᾶ γιὰ χεῖλωσι στὴν Λουβικὴ). Μπορεῖ ὅμως νὰ ἀντιπαρατηρηθῇ ὅτι ἡ «Δαναϊκὴ» ἴσως εἶχε διατηρήσει τὸ k*, πού ἀργότερα μεταβλήθηκε—εἶδαμε στὴν σημ. 5 ὅτι στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Karatere δὲν μαρτυρεῖται τὸ k*. Ἐξ ἄλλου εἶναι δυνατόν, θεωρητικά, ἡ «Δαναϊκὴ» νὰ ἔχη πελασγικὴ προέλευσι: οἱ Πελασγοὶ ἦρθαν ἐνωρίτερα στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ οἱ Δαναοὶ παρέμειναν περισσότερο στὴν ἀρχικὴ περιοχὴ καὶ διετήρησαν ὀρισμένα παλαιότερα στοιχεῖα.

Μποροῦν νὰ γίνουν στὸ σημεῖο αὐτὸ δύο ἀκόμη παρατηρήσεις. Τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε γιὰ τοὺς Δαναοὺς εἶναι πολὺ λίγα, πράγμα πού ἀναγνωρίζει καὶ ὁ σ. (βλ. σ. 224). Ἐτσι δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ μαντεύσουμε τὸν χαρακτήρα τους. Ὡς πρὸς τοὺς Πελασγοὺς, οἱ ὅποιοι δὲν ἀποτελοῦν θέμα αὐτῆς τῆς ἐργασίας (βλ. Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne), ἐπισημαίνω ὅτι οἱ εἰδικοί στὴν πλειονότητά τους ἀρνοῦνται ἢ διστάζουν νὰ τοὺς θεωρήσουν Ἰνδοευρωπαϊοὺς (βλ., μεταξύ ἄλλων, D. A. Hester, 'Pelasgian'—a new Indo-European language? ἐν *Lingua* 13 (1965), σσ. 335-84 καὶ E. J. Furnée, *Die wichtigsten konsonantischen Erscheinungen des Vorgriechischen*, Χάγη – Παρίσι 1972).

Στὴν συνέχεια ἐπιχειρεῖται ὁ ἐντοπισμὸς τῶν Δαναῶν σὲ διάφορες περιοχὲς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς Ἑλλάδος μὲ βάσι τὸ ἔθνικὸ τους ὄνομα, τὰ ὀνόματα τῶν ἡρώων ἢ τῶν θεῶν, τὰ ὑδρόνυμα καὶ ἄλλα ὀνόματα τόπων (σσ. 225-45). Ἐξ ἄλλου σχετικὰ μὲ τὴν χρονολόγησι τῶν Δαναῶν ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν σ. ὅτι ἡ χρῆσι τοῦ ὀνόματος ἀνάγεται στὴν μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, ἐνῶ ἡ πιὸ παλιὰ μαρτυρία γιὰ τοὺς ἀνατολικοὺς συγγενεῖς τους Danuna ἀνέρεχεται στὸ 1365. Ὅλες λοιπὸν οἱ μαρτυρίες τοποθετοῦν κατ' αὐτὸν τὴν παρουσίᾳ Δα-

5. Πάντως τὸ λουβικὸ κείμενο ἔχει Mu-ka-ša-ša, ἐνῶ τὸ φοινικικὸ Mṣš (σ. 219). Δὲν πρόκειται ἐπομένως γιὰ διατήρησι τοῦ χειλοῦπερωικοῦ ἀλλὰ γιὰ προσπάθεια ἀποδόσεώς του (πβ.

σ. 220). Γιατὶ ὅμως ὁ σ. κάνει λόγο γιὰ χεῖλωσι τοῦ k* στὴν Λουβικὴ; Ὅσο γνωρίζω, ἡ Χεττιτικὴ διατηρεῖ τὰ χειλοῦπερωικά: kuīš = λατ. quis.

ναών στην Ελλάδα και την Ανατολή μεταξύ του τέλους της Πρώιμης Χαλκ. και του τέλους της Ύστερας Χαλκ., δηλ. μεταξύ 1900 και 1100 π.Χ. Εάν τώρα, υποστηρίζει ο κ. Σακελλαρίου, συγκρίνουμε τα συμπεράσματά του με την σημασία του όνόματος των Δαναών στον Όμηρο, προκύπτει ότι δεν υπάρχει ασυμφωνία με την ομηρική χρήση. Οι Δαναοί ήταν Ίνδοευρωπαίοι όπως οι Πρωτοέλληνες, έζησαν επί ένα διάστημα κοντά στους Ίνδοίρανοους όπως οι Πρωτοέλληνες και αποτελούσαν ένα πολυάριθμο λαό πριν από την διάσπασί τους (σ. 247).

Τέλος, όσον αφορά στα γενικά συμπεράσματα, αναφέρω μόνον, προς αποφυγήν επαναλήψεων, ότι ίχνη Δαναών που συναντώνται κυρίως στην Τρωάδα, Λυδία, Φρυγία, Κιλικία, Συρία, Παμφυλία και Παλαιστίνη θά προέρχονταν από ομάδες οι οποίες, αφού διέσχισαν την νοτιοανατολική Θράκη, δεν ακολούθησαν όσους στράφηκαν προς τα δυτικά, αλλά πέρασαν στην Ανατολία (σ. 261).

Εάν θέλη να αξιολογήσει κανείς την μέχρι τώρα συμβολή του κ. Ακαδημαϊκού στο πρόβλημα της καταγωγής των Έλλήνων, θά την χαρακτηρίσει άσφαλώς σημαντικώτατη, είτε αποδέχεται τα συμπεράσματά του είτε όχι. Διάφορες «κατεστημένες» αντιλήψεις άμφισβητούνται με το βιβλίο αυτό και μάλιστα από Έλληνα επιστήμονα (μέχρι τώρα, αν έξαιρέση κανείς το πρόβλημα της καταγωγής των αρχαίων Μακεδόνων, παρόμοια ζητήματα δεν άπασχολούσαν κατά κανόνα Έλληνες επιστήμονες). Τονίζεται ότι ή Έλ-

ληνική συνδέεται στενώτερα με τις ίνδοϊρανικές γλώσσες, λιγώτερο με την Αρμενική (μέχρι τώρα έπισημαίνονταν συνήθως περισσότεροι οι όμοιότητες Έλληνικής και Αρμενικής) και άκόμη λιγώτερο με τις βαλτο-σλαβικές και άλλες γλώσσες. Αυτό σημαίνει, κατά την γνώμη μου, ότι ή Έλληνική άνήκει ουσιαστικά στην ίδια ομάδα με τις λεγόμενες satəm γλώσσες (και ό L. R. Palmer, *ένθ' άνωτ.*, σ. 8, δέχεται ότι οι Πρωτοέλληνες συμμετέσχαν σε όρισμένους νεωτερισμούς των γλωσσών αυτών). Δεν έμφανίζεται πλέον μεμονωμένη έναντι των άλλων ίνδοευρ. γλωσσών (βλ. λ.χ. Jacqueline Manessy-Guitton, *L'indo-européen*, έν Le langage, υπό την διεύθ. του A. Martinet, Παρίσι 1968, σ. 1283: ή Έλληνική και ή Αρμενική δεν είναι δυνατόν να ένταχθούν σε εύρύτερη ομάδα⁶). Ός γνωστόν, δεν φαίνεται να έχη ιδιαίτερους δεσμούς με τις άλλες centum⁷ γλώσσες.

Η άποψη περί στενώτερης συγγενείας Έλληνικής και Ίνδοϊρανικής έχει μεγάλη σημασία και για την ίνδοευρωπαϊκή γλωσσολογία γενικώτερα: ένισχύει την θέση όσων υποστηρίζουν (όπως ό γράφων τις γραμμές αυτές) ότι ή γνωστή διάκρισι μεταξύ centum και satəm γλωσσών, που υποδήλωνε στην άρχή στενώτερη συγγένεια μεταξύ των μελών κάθε ομάδας, δεν έχει μεγάλη σπουδαιότητα, καθώς στηρίζεται σε ένα χαρακτηριστικό, σε μία ισόγλωσσο: την διατήρησι γενικά ή, αντίθετα, την συχνή τροπή των υπερωικών συμφώνων σε συριστικά είτε ήμίκλειστα ts, dz κ.λπ. (κατά δεύτερο λόγο στηρίζεται

6. Η Guitton έννοει άσφαλώς ότι δεν έντάσσονται σε σύνολα όπως Βαλτο-σλαβική, Ίνδοϊρανική κ.λπ. Έπειδή όμως έμφανίζουν στενώτερη συγγένεια και μεταξύ τους και με την Ίνδοϊρανική, είναι τουλάχιστον υπερβολικό να θεωρούνται μεμονωμένες. Δεν φαίνεται έπομένως να άνταποκρίνεται στα πράγματα ή άποψη της G. ότι ή Αρμενική δεν παρουσιάζει σημαντικούς κοινούς νεωτερισμούς με άλλη γλώσσα. Η Αρμενική μάλιστα θεωρήθηκε παλαιότερα

ίνδοϊρανική γλώσσα, λόγω των πολλών λέξεων ίρανικής προελεύσεως που υπάρχουν σ' αυτήν. Δεν πρέπει όμως να άποκλεισθή το ένδεχόμενο ή Πρωτοαρμενική να είχε πράγματι ιδιαίτερα στενούς δεσμούς με την Ίνδοϊρανική ή την Έλληνική (βλ. πιο κάτω, σ. 182).

7. Αργότερα διαπιστώθηκε ότι ή διατήρησι παλαιών στοιχείων στις centum γλώσσες δεν έπαρκει ώστε να θεωρηθούν ιδιαίτερα συγγενείς.

στην διατήρησι τῶν χειλοῦπερωικῶν συμφώνων — ἀλλὰ συχνά μόνο στοὺς προϊστορικοὺς ἢ πρωτοϊστορικοὺς χρόνους, πβ. Ἑλληνική — εἶτε τὴν τροπή τους σὲ ὑπερωικά, μὲ περαιτέρω τροπή σὲ ἡμί-κλειστα σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις⁸). Θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ κάνω ἐπ' εὐκαιρία μερικὲς ἀκόμη, μᾶλλον θεωρητικὲς, παρατηρήσεις. Ἡ διατήρησι τῶν ὑπερωικῶν στὴν Ἑλληνική δὲν συνεπάγεται, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Palmer (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 8, πβ. Burrow, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 16) τὸν χωρισμὸ τῆς Ἑλληνικῆς πρὶν νὰ συμβῇ ἡ μεταβολὴ τῶν ὑπερωικῶν συμφ. στὶς satəm γλώσσες. Αὐτὸ δὲν εἶναι ὑποχρεωτικό. Ἴσως ἡ μεταβολὴ αὐτὴ, ὅπως καὶ ἄλλες, ἀπλῶς νὰ μὴν ἔφτασε μέχρι τὴν Ἑλληνική⁹ (τῆς ὁποίας ἐξ ἄλλου ἀγνοοῦμε τὴν ἀκριβή

θέσι: πρὸς τὸ κέντρο ἢ πρὸς τὴν περιφέρειαν;), ὅπως ἀκριδῶς δείχνει τὸ παράδειγμα τῆς Σαρθηνικῆς καὶ τῆς Δαλματικῆς, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος στὴν σημ. 8. Ἔχω τὴν γνώμη ὅτι οἱ Ἰνδοευρωπαϊστὲς δὲν δίνουν μερικὲς φορὲς προσοχὴ σὲ ὀρισμένα συμπεράσματα στὰ ὁποῖα καταλήγει ἡ γλωσσολογία. Στὶς περιπτώσεις ἀπουσίας ὀρισμένων μεταβολῶν ἀπὸ μία γλῶσσα, καὶ μάλιστα ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν προϊστορικὴ περίοδο, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ γνωρίζουμε ἂν αὐτὸ ὀφείλεται σὲ προηγηθέντα χωρισμὸ τῆς ἀπὸ ἄλλες στὶς ὁποῖες ἐμφανίζονται οἱ μεταβολὲς ἢ ἂν ἀπλῶς οἱ μεταβολὲς τὴν ἄφησαν ἀνεπηρέαστη¹⁰. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οὔτε ἡ διατήρησι παλαιῶν στοιχείων σὲ μία γλῶσσα συνεπάγεται τὸν ὑποχρεωτικό χωρισμὸ

8. Ἡ παλαιότερη ἄποψι ὅτι οἱ centum γλώσσες εἶναι δυτικὲς καὶ οἱ satəm ἀνατολικὲς δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ἐφόσον μετὰ τὴν ἀνάγνωσι τῆς Χεττιτικῆς καὶ τῆς Τοχαρικῆς διαπιστώθηκε ὅτι οἱ δύο γλώσσες, ἂν καὶ ἀνατολικὲς, εἶναι centum — ὅπως ἡ Ἀλβανικὴ εἶναι μὲν satəm, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ὄχι ἀνατολικὴ (ἐπισημαίνω ὅτι ἡ Τοχαρικὴ ἐμφανίζει οὐράνωσι τῶν ὑπερωικῶν — ἀρχικῶν ἢ ἀπὸ ἐξέλιξι τῶν χειλοπερ. — πρὸ τῶν οὐρανικῶν φωνηέντων, ὅπως δηλ. οἱ ρομανικὲς γλώσσες, χωρὶς νὰ κατατάσσεται γι' αὐτὸ τὸν λόγο στὶς satəm γλ.: lyāk «ληστής», πληθ. lysi). Φαίνεται ὅτι οἱ satəm ἦταν ἀρχικὰ κεντρικὲς διάλεκτοι, ἐνῶ οἱ centum περιφερειακὲς (βλ. σ. 175), εἶναι δὲ γνωστὸ ἀπὸ τὴν γλωσσολογία ὅτι οἱ περιφερειακὲς διάλεκτοι ἐμφανίζονται συχνὰ περισσότερο συντηρητικὲς (βλ. Eugenio Coseriu, *Ἡ γλωσσολογία*, μετάφρ. Κ. Μηνά, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 43). Σχετικὰ μὲ τὴν διάκρισι μεταξὺ τῶν δύο ομάδων γράφει ὁ γνωστὸς Πολωνὸς γλωσσολόγος Witold Mańczak (*The position of Germanic within the Indo-European languages*, ἐν *Folia Linguistica Historica* 1/1, σ. 118): «...πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ διαφορὰ kəntum-satəm εἶναι χωρὶς καμμιά σημασία. Οἱ περισσότερες ρομανικὲς γλώσσες ἐμφανίζουν οὐράνωσι τῶν ὑπερωικῶν, ἐνῶ στὴν Σαρθηνικὴ καὶ τὴν Δαλματικὴ τὰ ὑπερωικά δὲν μεταβλήθη-

καν, ἀλλὰ, μολονότι ὑπάρχουν διαφορὲς κατατάξεις τῶν ρομαν. γλ., κανεὶς δὲν ἔχει σκεφθῆ νὰ θεωρήσῃ τὴν Σαρθ. καὶ τὴν Δαλμ. ὡς ὁμάδα ἀντιτιθέμενη στὶς ἄλλες ρομαν. γλ.». Βέβαια οἱ δύο ὁμάδες διακρίνονται καὶ ἀπὸ τὴν διαφορετικὴ ἐξέλιξι τῶν χειλοῦπερωικῶν συμφώνων (ὅπως καὶ ἀπὸ ἄλλα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά), ἀλλὰ στὴν περίπτωσι αὐτὴ πρόκειται γιὰ διάκρισι ἀκόμη λιγώτερο ἀποφασιστικὴ: καὶ στὶς centum μεταβάλλονται συχνὰ τὰ σύμφωνα αὐτά, καταλήγοντας μάλιστα μερικὲς φορὲς σὲ ὑπερωικά (ὅπως συμβαίνει στὶς satəm): *wjk^w-> λύκος (πβ. ἀρχ. ἰνδ. vřkəḥ), *ok^w-> τοχαρ. ak «μάτι» (πβ. λιθ. akis).

9. Πβ. A. Meillet, *Les dialectes indo-européens*, Παρίσι 1950, σ. 8: ἡ Ἰνδοευρ. «θὰ μιλιόταν σὲ ἐκτεταμένη περιοχή... Ἐπομένως, ὑπῆρξε δυνατότητα νὰ συμβοῦν μεταβολὲς ποὺ ἔφταναν μόνο σ' ἓνα μέρος τῆς περιοχῆς· ἂν μάλιστα μπορούσε κανεὶς νὰ παρατηρήσῃ κατ' εὐθείαν τὴν Ἰνδοευρ., θὰ εὗρισκε σ' αὐτὴν ἰσόγλωσσες γραμμές».

10. Πβ. Meillet, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 9: «Ἡ διάκρισι μεταξὺ τῶν Ἰνδοευρ. διαλεκτικῶν φαινομένων καὶ τῶν νεωτερισμῶν ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ κάθε γλῶσσα μετὰ τὸν χωρισμὸ τῆς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ὁμάδα δὲν θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ μὲ ἄρροπο ἀσφαλῆ».

της από άλλες νεωτεριστικές¹¹ (πβ. όσα όρθότατα γράφει ό κ. Σακελλαρίου, σ. 224, άρ. 3), όπως ούτε όλοι οι νεωτερισμοί της εμφανίστηκαν μετά τόν χωρισμό. Έπομένως, ούτε οι νεωτερισμοί διαφόρων γλωσσών ανάγονται υποχρεωτικά στην εποχή τής διασπάσεώς τους από τόν κορμό.

Είναι γνωστό, έξ άλλου, ότι οι νεωτερισμοί — άφου δέβαια διαπιστωθή ότι πρόκειται για νεωτερισμούς, πράγμα όχι τόσο εύκολο¹² — δέν σημαίνουν όπωσδήποτε ιδιαίτερη συγγένεια. Έάν οι νεωτερισμοί δύο ή περισσοτέρων γλωσσών είναι άπλώς παράλληλες έξελίξεις, δέν ύπάρχει στενή συγγένεια (πβ. Έλληνική και Λατινική). Έάν οι νεωτερισμοί προέρχονται από μακρά συμβίωσι, τότε οι στενοί δεσμοί συγγενείας είναι προφανείς. Στην πράξι όμως δύσκολα διακρίνεται ή μία περίπτωση από την άλλη¹³. Έτσι και όταν ακόμη πρόκειται για γειτονικές γλώσσες — πβ. βαλτο-σλαβική οικόγένεια — δέν

είναι βέβαιο ότι οι όμοιότητες προέρχονται από συμβίωσι και όχι από παράλληλη έξέλιξι, όπως στην περίπτωση άπομακρυσμένων γλωσσών δέν είναι βέβαιο ότι οι όμοιότητες όφείλονται σε παράλληλη έξέλιξι (πβ. Έλληνική και Ίνδική — ή άνομοίωσι τών δασέων πάντως εμφανίζεται ως παράλληλη έξέλιξι στις δύο γλώσσες, βλ. Burgow, ένθ' άνωτ., σ. 69). Φυσικά, όσο παλαιότερες, περισσότερες και ουσιαστικότερες είναι οι όμοιότητες — άλλο πάλι πρόβλημα ή διάκρισι σε ουσιαστικές και μη όμοιότητες — τόσο μεγαλύτερες οι πιθανότητες στενώτερης συγγενείας.

Έάν μετά άπ' όσα είπαμε προηγουμένως υίοθητήσουμε την άποψι του Burgow (ένθ' άνωτ., σ. 15) ότι ή Έλληνική και ή Σανσκριτική εμφανίζουν πολλές αντιστοιχίες (ιδίως στην ρηματική κλίσι), μπορούμε να καταλήξουμε σε άνάλογο συμπέρασμα με αυτό του κ. Σακελλαρίου (ότι οι Δαναοί και οι Ίνδοίρανοι έξησαν μαζί επί άρκετό διάστημα¹⁴). Άς σημειωθή

11. Ό γνωστός ίνδοευρωπαϊστής Fr. A. Adrados γράφει (*Linguística indoeuropea* I, Μαδρίτη 1975, σ. 78): «Οί όμοιότητες τής Έλληνικής (γλώσσας *centum*) και τής Ίνδοίρανικής και Άρμενικής (γλωσσών *satəm*) προϋποθέτουν διάλεκτο... προγενέστερη του διαχωρισμού αυτού». Είναι προφανές ότι δέν συμμερίζομαι άπολύτως την άποψι του διαπρεπούς γλωσσολόγου, έφόσον, όπως ήδη έλέχθη, ή διάκρισι σε *centum-satəm* γλ. δέν είναι σημαντική (πράγμα που και ό ίδιος άναγνωρίζει, βλ. τ. II, σσ. 1128-9). Η διάκρισι μπορεί δέβαια να προήλθε από χωρισμό (όποτε ύπεισέρχεται ό παράγων χρόνος: προηγείται ό χωρισμός, έπεται ή διαφοροποίηση), αλλά μπορεί να όφείλεται και σε διαφοροποίηση, χωρίς να έχη προηγηθή χωρισμός — θα τολμούσα μάλιστα να ύποστηρίξω ότι μία διάκρισι μη βασική (πβ. *centum-satəm* γλ.) άνάγεται περισσότερο στον β' παρά στον α' λόγο. Όστόσο, έάν θέλη κανείς άπόλυτη άκρίβεια, θα άναγνωρίση ότι ύπάρχει κάποιος χωρισμός και στην δεύτερη περίπτωση: οι περιφερειακές διάλεκτοι είναι άπομακρυσμένες, κατά κάποιο τρόπο χωρισμένες, από τόν κέντρο (ή Χεττιτική εμφανίζει τέτοιες διαφορές έναντι τών άλλων ίνδοευρ. γλ., ώστε αυτό να

άποδίδεται συνήθως στο ότι άποσπάστηκε ένωρίτερα από τόν κορμό. Είναι όμως δυνατόν να θρέθηκε προηγουμένως στο άκρο τής ίνδοευρ. περιοχής και έτσι να μην έφτασαν σ' αυτήν όρισμένοι νεωτερισμοί).

12. Α.χ. ή άπουσία όρισμένων φαινομένων (θηλυκού κ.ά.) από την Χεττιτική έρμηνεύτηκε άλλοτε ως νεωτερισμός και άλλοτε ως αρχαϊσμός.

13. Πβ. όσα ένδιαφέροντα σημειώνει ή Theodora Bynon (*Historical linguistics*, Cambridge 1977, σσ. 194-5) άναφορικά με τόν πώς μπορεί να έρμηνευθή ή σχέση γερμ. *Gast*, λατ. *hostis* και ρωσ. *gost'* (διατήρησι παλαιού στοιχείου στις τρεις γλ., κοινός νεωτερισμός τους ή δάνειο τής μίας στις άλλες;).

14. Ό Adrados μάλιστα είναι περισσότερο κατηγορηματικός. Ύποστηρίζει (ένθ' άνωτ. II, σσ. 1129-31) ότι ή Έλληνική και ή Ίνδοίρανική (μαζί με την Άρμενική και σε μικρότερο βαθμό με τις άλλες γλ., πλην τής Χεττιτικής) αποτελούν, από μορφολογικής πλευράς, παλαιά διάλεκτο (*indo-griego*). Η στενή συγγένεια τών δύο μελών της φαίνεται ότι έγινε σιωπηρά δεκτη από τόν Karl Brugmann κ.ά. στις πολαιότερες έπανασυνθέσεις τής Ίνδοευρωπαϊκής, οι όποιες ήταν ένα είδος Ίνδο-Έλληνικής.

ἀκόμη ὅτι ἡ σύγκρισι δὲν γίνεται συνήθως ἐπὶ ἴσοις ὄροις: ἡ Ἀρμενικὴ λ.χ. μαρτυρεῖται πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν, δὲν ἀποκλείεται δὲ τὰ παλαιότερα στάδια τῆς νὰ παρουσίαζαν μεγαλύτερη ὁμοιότητα μὲ τὴν Ἑλληνικὴν παρ' ὅσο οἱ Ἰνδοῖρα-νικὲς γλ. (ὅπως ξέρουμε, κάθε γλ. μεταβάλλεται μὲ διαφορετικὸ ρυθμὸ, γι' αὐτὸ ἢ Πρωτοαρμενικὴ ἴσως νὰ ἦταν πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν Ἀρμενικὴ τῶν ἱστορικῶν χρόνων).

Δυὸ λόγια τώρα γιὰ τὴν μέθοδο ποὺ ἀκολούθησε ὁ σ. κατὰ τὴν ἐκπόνησι τοῦ βιβλίου του. Πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἐκτιμηθῇ ὄχι μόνον ὁ συνδυασμὸς γλωσσολογίας καὶ ἀρχαιολογίας — ὁ κ. Σακελλαρίου δὲν εἶναι γλωσσολόγος κατ' ἐπάγγελμα — ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀναιροῦνται ἢ ἀντίθετα, ὑποστηρίζονται οἱ διαφορὲς ἀπόψεις. Παρατίθενται πρῶτα ἕνα πρὸς ἕνα τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ὑποστηρικτῶν μίας θέσεως καὶ ἀκολουθοῦν τὰ ἀντεπιχειρήματα. Ἔτσι ὁ ἀναγνώστης καταπίπτει ἐπαρκέστατα σχετικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν ἐιδικῶν¹⁵.

Πιστεύω ὅτι, κὶ ἂν ἀκόμη ὀρισμένες

τολμηρὲς ἀπόψεις τοῦ σ. δὲν στηρίζονται σὲ ἀρκετὸ ὕλικὸ (ἀναφέρομαι μόνον σὸ γλωσσικὸ ὕλικό), πρέπει ἐντούτοις νὰ τύχη ἰδιαίτερης προσοχῆς ὅλη ἡ ἐργασία του, ἢ περαιτέρω δὲ ἐρευνα, διαθέτοντας περισσότερα στοιχεῖα, θὰ μπορέσει νὰ ἐπιβεβαιώσῃ ἢ νὰ ἀναιρέσῃ τὶς θέσεις ποὺ ὑποστηρίζονται σ' αὐτήν. Εὐχομαι νὰ δοῦν σύντομα τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος καὶ οἱ ἄλλες δύο ἐργασίες τοῦ κ. Σακελλαρίου, ποὺ προβλέπονται ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες. Ἔτσι θὰ ὀλοκληρωθῇ ἡ συμβολὴ του στὰ προβλήματα αὐτὰ (Προέλληνες, καταγωγὴ τῶν Ἑλλήνων, ἑλληνικὰ φύλα καὶ ἑλληνικὲς διάλεκτοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ).

Τελειώνοντας σημειῶνω μερικὰ ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα τυπογραφικὰ σφάλματα: Anatolie ἀντὶ -ollie (σ. 27), générales ἀντὶ g t  (σ. 40), incertaines ἀντὶ iner- (σ. 74), <D naveya ἀντὶ >D n- (σ. 175), note 14 ἀντὶ note 8 (σ. 212, σμ. 2), k" ἀντὶ k καὶ derniers groupes ἀντὶ -iers, gr- (σ. 220). Ἐπὶ πλέον στὴν σ. 58 λείπει ἡ σμ. 1.

Γεώργιος Μαγουλάς
(Λέκτωρ Παν/μίου Ἀθηνῶν)

15. Ὅπως ἀνέφερα στὴν ἀρχή, τὸ βιβλίον στερεῖται συγκεντρωτικῆς βιβλιογραφίας, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ κατελάμβανε μεγάλη ἔκτασι, λόγω τῆς πληθώρας τῶν βιβλίων καὶ τῶν ἄρθρων στὰ ὁποῖα παραπέμπει ὁ σ. Ἀπὸ πλευρᾶς παραπομπῶν σημειῶνω μερικὲς παραλείψεις: στὴν σ. 35 δὲν ἀναφέρονται συγκεκριμέναις ἐργασίαι Βουλγάρων ἐπιστημόνων σχετικὰ μὲ τὰ θρακικὰ φύλα, ἐνῶ στὴν σελ. 36, σμ. 8 (τελευταίαις σειρᾶς) λείπει παραπομπὴ σὲ ἐργασία τοῦ VI.

Georgien. Ἐπίσης δὲν βλέπω νὰ ἀναφέρεται καὶ νὰ συζητῆται ἡ ἄποψι τοῦ William F. Wyatt, Jr. (*The Indo-Europeanization of Greece*, ἐν *Indo-European and Indo-Europeans*, ἐκδ. G. Cardonna, H. M. Hoenigswald, A. Senn, Φιλαδέλφεια 1970, σσ. 89-111) ὅτι οἱ πρῶτοι Ἰνδοευρωπαῖοι (Ἑλληνες) κατῆλθαν στὴν Ἑλλάδα γύρω σὸ 1600, ἐπειδὴ τότε μόνον διαπιστώνεται ἡ ὑπαρξὴ ἀρμάτων στὶς Μυκῆνες.